

ΣΥΝΤΑΓΜΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ
ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑ

Α Φ Ι Ε Ρ Ω Μ Α
στον
Δημήτρη Θ. Τσάτσο

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2004

Η θέση του Δημήτρη Θ. Τσάτσου στην επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου

Ευάγγελος Βενιζέλος*

Ι. Η διαμόρφωση της επιστημονικής και πολιτικής του φυσιογνωμίας

Αν αληθεύει η διαπίστωση ότι παράδοση δημιουργείται μόνον εκεί όπου υπάρχει συνέχεια αλλά και ρήξη, τότε ο Δημήτρης Θ. Τσάτσος ενσαρκώνει με τον καλύτερο τρόπο την παράδοση της οικογένειάς του στο χώρο της επιστήμης του δικαίου.

Ο Θεμιστοκλής Τσάτσος υπήρξε γι' αυτόν –κατά τρόπο πανηγυρικά ομολογημένο¹– ο πατέρας και ο δάσκαλος που επηρέασε καθοριστικά τη φυσιογνωμία του γιου του. Τα πρώτα συνεπώς συστατικά της επιστημονικής φυσιογνωμίας του Δ. Θ. Τσάτσου είναι γενετικά και αφορούν το πιο κρίσιμο στοιχείο: το επιστημονικό του ύφος και άρα το επιστημονικό του ήθος.

Σ' αυτήν την αιτία οφείλει ο Δημήτρης Τσάτσος τη γενικότερη παιδεία του, τις ανθρωπιστικές και αισθητικές βάσεις του επιστημονικού του λόγου. Στην ίδια αιτία οφείλει επίσης τη διπλή επιστημονική του ιθαγένεια: *Ελληνική και Γερμανική*. Ιθαγένεια που αποκτά με τον ίδιο αυθεντικό και φυσικό τρόπο, όχι μόνο ως προϊόν σπουδής αλλά ως προσωπικό και επιστημονικό βίωμα.

Διαμορφώνεται κατά τον τρόπο αυτό το υπόστρωμα, θα έλεγα, της επιστημονικής του φυσιογνωμίας με έντονα ιδεαλιστικές επιρροές και εξίσου έντονη αίσθηση της πανεπιστημιακής και επιστημονικής πειθαρχίας που μόνο η εγγραφή σε μια παράδοση μπορεί να προσδώσει και να εγγυηθεί παρά τις μετέπειτα τομές.

Άλλωστε όλα πρέπει κατ' ανάγκην να προσαρμοστούν προκειμένου να χωρέσουν στις πανεπιστημιακές προδιαγραφές ή μάλλον συμβάσεις και των δύο επιστημονικών πατριδών: ο Δημήτρης Τσάτσος οφείλει να διέλθει μέσα

* Βουλευτής, Καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Βλ. ιδίως Δ. Τσάτσου, *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. ΙΙ, και *του ιδίου*, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Α', Θεωρητικό θεμέλιο, Αθήνα 1994, σ. 16.

από τη στενή πύλη των τυπικών πανεπιστημιακών διαδικασιών, να αποδείξει την ικανότητά του στο χειρισμό των συμβατικών επιστημονικών θεμάτων προκειμένου να αποκτήσει τις προϋποθέσεις της υπέρβασής τους.

Με την ποιότητα του επιστημονικού του λόγου στη διδακτορική του διατριβή² και στις δύο επί υφηγεσία πραγματείες του, μία γερμανική³ και μία ελληνική⁴, ο Δημήτρης Τσάτσος αποκτά τους νομιμοποιητικούς τίτλους για μία πανεπιστημιακή και επιστημονική διαδρομή που είναι κάθε άλλο παρά συμβατική.

Η ενασχόληση με το δίκαιο και μάλιστα το δημόσιο δίκαιο απαιτεί μια *βαθύτατη και ενσυνείδητη σχέση με την ιστορία και την πολιτική*. Ο νομικός δεν μπορεί να είναι απαθής και ουδέτερος παρατηρητής των γεγονότων. Μετέχει ή μάλλον οφείλει να μετέχει ως υποκείμενο στη διαμόρφωση ή στην ανατροπή καταστάσεων, ιδίως όταν τίθενται εν αμφιβόλω οι ίδιες οι καταστατικές βάσεις του δημοκρατικού και δικαιοκρατικού πολιτεύματος⁵.

Η δικτατορία γίνεται έτσι η λυδία λίθος της ιδεολογικής, επιστημονικής και πολιτικής φυσιογνωμίας του Δ. Θ. Τσάτσου. Η έρευνα και η διδασκαλία του Συνταγματικού Δικαίου οφείλει να διεξάγεται την περίοδο εκείνη μέσα στο σκληρό εργαστήριο της πραγματικότητας, καθώς δεν υπάρχουν –όπως θα έλεγε ο Kelsen– οι βασικές προϋποθέσεις της ισχύος μιας συνταγματικής τάξης.

Αυτή η προσωπική, οικογενειακή, πανεπιστημιακή και πολιτική περιπέτεια τον μετατρέπει από ανερχόμενο και πολλά υποσχόμενο επιστήμονα και νέο, γοητευτικό πανεπιστημιακό δάσκαλο σε πολιτική προσωπικότητα πρώτης γραμμής. Σε ευρύτατης αποδοχής διανοούμενο που αγωνιά να συλλάβει και να διατυπώσει το νόημα της Πολιτείας και των θεσμών με αυθεντικό, ευθύ και εξόχως πρωτότυπο τρόπο⁶.

Η αντιστασιακή πράξη μετατρέπεται σε αίσθηση προσωπικής ευθύνης για την «κάθαρση», την αποχουντοποίηση του πανεπιστημίου. Η αντιδικτατορική εμπειρία μετατρέπεται σε ριζοσπαστικό για την εποχή του πολιτικό λόγο όχι μόνο για τα κόμματα και το θεσμικό τους ρόλο, αλλά και γενικό-

2. Η κατά το άρθρον 105 Εισ. Ν.Α.Κ. έννοια της χάριν του γενικού συμφέροντος κειμένης διατάξεως, Αθήνα 1960.

3. D. Tsatsos, Die parlamentarische Betätigung von öffentlichen Bediensteten. Das Problem ihrer Beschränkbarkeit, Berlin, Zürich 1970.

4. Δ. Τσάτσος, Το κοινοβουλευτικόν ασυμβίβαστον εν τω Ελληνικώ Συνταγματικώ Δικαίω, Αθήνα 1965.

5. Βλ. Δ. Τσάτσου, Προβλήματα Δημοκρατίας, Αθήνα 1973 (α' εκδ.).

6. Βλ. Δ. Τσάτσου, Πολίτευμα και Πολιτική, Αθήνα 1977.

τερα για τη συγκρότηση και τη λειτουργία ενός ουσιαστικού δημοκρατικού πολιτικού συστήματος σε μια ενθουσιώδη αλλά και αμήχανη μεταδικτατορική κοινωνία⁷.

Όλα αυτά συμβαίνουν σε μια εποχή που διατηρεί ακόμη την αίσθηση των μεγάλων και θεμελιωδών ερωτημάτων: Τι είδους Δημοκρατία, τι είδους σύνταγμα, τι είδους σχέση με την Ευρώπη και τον κόσμο, τι είδους κοινωνία. Μέσα σ' αυτά τα ιστορικά, πολιτικά, πανεπιστημιακά και κομματικά συμφραζόμενα ο Δ. Θ. Τσάτσος έχει το μεγάλο προνόμιο να διατυπώσει ως γενικός εισηγητής όλης της αντιπολίτευσης, τον επιστημονικό και πολιτικό αντίλογο στο Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος που υπέβαλε η Κυβέρνηση Κ. Καραμανλή στη λεγόμενη Ε' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων και να συνδιαμορφώσει κατά τον τρόπο αυτό καθοριστικά το τελικό κείμενο του Συντάγματος του 1975⁸.

Είχε την εξίσου μεγάλη ευκαιρία να διατυπώσει τη δική του πρόταση για την μορφή της κομματικής οργάνωσης των νέων πολιτικών δυνάμεων που προέκυψαν μέσα από την καταλυτική εμπειρία της δικτατορίας και της μεταπολίτευσης⁹. Είχε, τέλος, την τύχη να εκφράσει –ίσως όσο κανένας άλλος– την ιδέα ενός σύγχρονου πανεπιστημίου των ομάδων¹⁰, τότε που η συζήτηση για το πανεπιστήμιο ήταν μια ουσιαστική συζήτηση για τους ιδεολογικούς μηχανισμούς, τους μηχανισμούς κοινωνικής επιλογής, τις διαδικασίες παραγωγής της γνώσης, τη σχέση –μ' άλλα λόγια– παλιού και νέου στο πιο κρίσιμο πεδίο που είναι το γνωσιολογικό.

Η ίδια –τηρουμένων των αναλογιών– εμπειρία επαναλαμβάνεται αρκετά χρόνια αργότερα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, μέσα στο οποίο η πολιτική εμπειρία, το επιστημονικό κύρος και η διεθνής άνεσή του, αναγορεύουν τον Δημήτρη Τσάτσο σε διακεκριμένη μονάδα, κατάλληλη να επωμιστεί ιδιαίτερα εισηγητικά βάρη στη μεγάλη και διαρκή συζήτηση για το θεσμικό και

7. Βλ. Δ. Τσάτσου, *Αμφισβήτηση*, Αθήνα 1977.

8. Βλ. Δ. Τσάτσου, *Εισήγηση επί του κυβερνητικού σχεδίου Συντάγματος*, Αθήνα 1976.

9. Βλ. Δ. Τσάτσου, *Πολιτικές δυνάμεις της Πολιτείας μας*, στην εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ», φ. της 14-11-1976, και *του ιδίου*, *Η μεγάλη αντιπαράθεση*, στην εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ», φ. της 12.8.1978 (=Δ. Τσάτσου, *Ελληνική Πολιτεία, 1974-1997*, Αθήνα 1998, σ. 181 επ. και 131 επ.).

10. Βλ. Δ. Τσάτσου, *Στρατός, Παιδεία και Δημοκρατία*, σε: *Α. Μάνεση/Δ. Μαρωνίτη/Σ. Πάνου/Β. Τατάκη/Δ. Τσάτσου/Δ. Φατούρου/Χ. Φράγκου*, *Για μια δημοκρατική παιδεία*, Αθήνα 1974, σ. 127-129 (= *του ιδίου*, *Πολίτευμα και πολιτική*, Αθήνα 1977, σ. 7-9) και Δ. Τσάτσου, *Η πανεπιστημιακή διδασκαλία*, στην εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ», φ. της 15.5.79 (= *Σύνταγμα και πολιτειακή πρακτική*, 1983, σ. 13-19).

πολιτικό μέλλον της Ευρώπης¹¹ –για όσους εν πάσει περιπτώσει αντιλαμβάνονται τη σημασία των θεμάτων αλλά και των προσώπων.

Η επιστημονική φυσιογνωμία του Δ. Θ. Τσάτσου διαμορφώνεται συνεπώς μέσα στην πειθαρχία του γερμανικού πανεπιστημίου, μέσα στην Ελληνική ιστορική, πολιτική και κομματική εμπειρία και μέσα στη διαρκή κινητικότητα του Ευρωπαϊκού θεσμικού γίγνεσθαι.

II. Το επιστημονικό ύφος και ήθος

Όλα αυτά τα στοιχεία ενσωματώνονται στο επιστημονικό, πανεπιστημιακό, διδακτικό και συναδελφικό ύφος και ήθος του Δημήτρη Τσάτσου.

Απαιτείται υψηλός βαθμός ωριμότητας προκειμένου να αναγνωρίζει κάποιος τους ομότεχνους του και να τους επιδαφιλεύει όλες τις τιμές. Αυτό έκανε και κάνει τόσο στη Γερμανία όσο και στην Ελλάδα ο Δ. Τσάτσος με βασικό παράδειγμα την αγάπη και την συναδελφικότητα με την οποία εισήγαγε το χαρακτηρισμό του Αριστόβουλου Μάνεση ως κορυφαίου των Ελλήνων συνταγματολόγων.

Εξίσου ενθουσιώδης και γενναιόδωρη είναι πάντοτε η υποδοχή που επιφυλάσσει στους νέους επιστήμονες. Υπόδειγμα ακαδημαϊκής και επιστημονικής ευρυχωρίας, ενίοτε και επιείκειας, που δεν θίγει όμως κατά βάθος την απόλυτη διανοητική αυστηρότητα των κριτηρίων με τα οποία αξιολογούνται στη συνείδησή του τα επιμέρους επιστημονικά μεγέθη.

Ο Δ. Τσάτσος σέβεται κατά τρόπο απόλυτο τον ακροατή του και άρα την επιστημονική διαφωνία και «ετερότητα». Σέβεται εξίσου κάθε είδος ακροατηρίου –φοιτητικό, επιστημονικό, κοινοβουλευτικό, δικαστικό, κοινωνικό– και εμφανίζεται ενώπιόν του με το δέος του ανθρώπου που γνωρίζει το θέμα του και θέτει στον εαυτό του πιο πολλές και πιο αυστηρές ερωτήσεις από ό,τι ο πιο κακόπιστος ή άγονος ακροατής.

Ακόμη περισσότερο σέβεται τον προνομιακό του αναγνώστη. Αυτόν που καλείται να τον ακολουθήσει στη διαδρομή μιας αποδεικτικής διαδικασίας ή μιας προσωπικής εξομολόγησης. Τα δύο, άλλωστε, αυτά στοιχεία συμπλέκονται όταν ο λόγος δεν είναι απλώς επιστημονικός αλλά γίνεται κάτι πολύ παραπάνω: μετατρέπεται σε στοχασμό.

Είναι γι' αυτό απολύτως αναγκαίο να διαγνώσει κάποιος τις λεπτές αλλά σαφείς διακρίσεις του επιστημολογικού του συστήματος: στο λόγο του Δημήτρη Τσάτσου δεν πρέπει κανείς να συγχέει τον επιστημονικό φιλελευθε-

11. Βλ. Έκθεση της Επιτροπής θεσμικών θεμάτων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (εισηγητής: Δ. Τσάτσος), της 10.12.1996, Α4 – 0342/96, 7, PE 218.741/end.

ρισμό και τον ερμηνευτικό σχετικισμό, με την ευγένεια του ύφους και με την απόλυτη διανοητική και αποδεικτική πειθαρχία των επιχειρημάτων.

Ο Δ. Τσάτσος για λόγους πολιτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων είναι επιστημονικά φιλελεύθερος, με την έννοια της ανεκτικότητας σε σχέση με τη διαφωνία, την άλλη εκδοχή, ακόμη και την απόρριψη των δικών του αποφάσεων. Είναι άλλωστε στην Ελλάδα ο κατεξοχήν εκφραστής του *ερμηνευτικού σχετικισμού*, που μόνο άσχετοι ή κακόπιστοι ταυτίζουν με την απόλυτη ελευθερία των προερμηνευτικών επιλογών ή την αποδοχή των πολιτικών ή προσωπικών σκοπιμοτήτων του ερμηνευτή.

Ο ερμηνευτικός σχετικισμός δεν είναι άλλωστε μέθοδος ερμηνείας ή επιστημολογική στάση. Είναι θεμελιώδες στοιχείο της αρχής του κράτους δικαίου και δικονομικός κανόνας συνταγματικής περιοχής¹². Το Σύνταγμα είναι –ως γνωστόν– αυτό που προβλέπει:

Πρώτον, τη δυνατότητα του κοινού νομοθέτη να προβαίνει στην τροποποίηση, συμπλήρωση ή αντικατάσταση των εκτελεστικών του Συντάγματος νόμων, ανάλογα με την εξέλιξη των αντιλήψεων και τη ροή των πραγματικών προβλημάτων.

Δεύτερον, τη δυνατότητα του δικαστηρίου να διχάζεται ερμηνευτικά μέσα από το θεσμό της κατά πλειοψηφίας λήψης των αποφάσεων και μέσα από το θεσμό της υποχρεωτικής και επώνυμης δημοσίευσης της μειοψηφίας.

Τρίτον, την αναγνώριση της ισχυρής πιθανότητας να είναι εσφαλμένη μια δικανική κρίση και άρα μια ερμηνευτική προσέγγιση μέσα από το θεσμό των ένδικων μέσων που φτάνει μέχρι και του σημείου της άρσης της διαφωνίας μεταξύ δυο ανωτάτων δικαστηρίων από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο.

Τέταρτον, την πρόβλεψη της δυνατότητας να αίρονται ερμηνευτικές αμφισβητήσεις μέσω της αυθεντικής ερμηνείας τόσο του κοινού νόμου με νόμο που ψηφίζεται από την Ολομέλεια της Βουλής, όσο και του Συντάγματος μέσω της αναθεώρησής του.

Εάν αληθεύει η διατύπωση του Π. Ρικέρ¹³ ότι η δομή της ερμηνείας του δικαίου αποτυπώνεται στην εικόνα της δίκης, κατά την οποία τα δύο μέρη αντιδικούν διαφωνώντας ως προς την ερμηνεία ή την εφαρμογή του νόμου και ο δικαστής αποφασίζει λόγω αρμοδιότητας και όχι μόνο ή κυρίως λόγω

12. Βλ. *Εν. Βενιζέλου*, Η διαρκής αναζήτηση των ορίων, σε: *Δ. Τσάτσου* (επιμ.), Η ερμηνεία του Συντάγματος, Αθήνα 1995, σ. 97-132 (= *του ιδίου*, Η ερμηνεία του Συντάγματος και τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, 1994, σ. 105-137 = *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου*, 1993, σ. 9 επ.).

13. *Π. Ρικέρ*, *Δοκίμια Ερμηνευτικής*, Αθήνα 1989, σ. 226.

της ισχύος των επιχειρημάτων του, τότε μέσα σ' αυτόν τον διαρκή στίβο της ερμηνείας του δικαίου, ο Δημήτρης Τσάτσος προσέρχεται με πλήρη επίγνωση της σημασίας που έχει η λογική συνοχή και η συστηματική εκφορά του επιχειρήματος. Σ' αυτήν την ασφαλή βάση εδράζεται η αποδοχή της αμφισβήτησης και της διαφωνίας. Κάτι αδιανόητο για όσους αρέσκονται στην άσκηση γνωστικής εξουσίας και ασκούνται στα από καθέδρας επιχειρήματα.

Η νομική επιχειρηματολογία του Δημήτρη Τσάτσου είναι πάντοτε απολύτως συνεκτική και τεκμηριωμένη, αλλά ευγενική στη διατύπωσή της και αυτό μπορεί και να παραπλανήσει ενίοτε αυτούς που δεν μπορούν να διαβάσουν υπό τας γραμμάς.

III. Τα μεγάλα ερευνητικά και συγγραφικά πεδία

Ο Δημήτρης Τσάτσος ανήκει σ' αυτούς που διαμόρφωσαν όχι μόνο τη φυσιογνωμία αλλά και το ίδιο το πεδίο του κλάδου του, διευρύνοντας συνεχώς τα όριά του. Από τη γενική θεωρία του κράτους και του Συντάγματος μέχρι τα ειδικότερα θέματα της αστικής ευθύνης του κράτους και των κοινοβουλευτικών ασυμβιβάστων μεσολαβεί ένα τεράστιο φάσμα θεμάτων που καλύπτουν το σύνολο της επιστήμης του δημόσιου δικαίου.

Τα αγαπημένα και προνομιακά πεδία είναι εντούτοις προφανή: Η ερμηνεία του Συντάγματος, το θεμελιώδες νομικοπολιτικό φαινόμενο του πολιτικού κόμματος και η Ευρωπαϊκή θεσμική ολοκλήρωση είναι νομίζω οι τρεις πυλώνες του έργου του στην γερμανική και την ελληνική βιβλιογραφία. Το κρατικό φαινόμενο, το πολιτικό φαινόμενο, το κομματικό φαινόμενο, το συνταγματικό φαινόμενο και το Ευρωπαϊκό φαινόμενο είναι το επιστημονικό σύμπαν του Δημήτρη Τσάτσου μέσα στο οποίο κινείται με την μοναδική άνεση και γοητεία του λόγου του.

Ο ορισμός και η φύση του κράτους, η λεπτή εννοιολογική απόχρωση –στην ελληνική γλώσσα τουλάχιστον– μεταξύ κράτους και πολιτείας που ως θεωρητική προσέγγιση οφείλεται εν πολλοίς στον Θεμιστοκλή Τσάτσο, η νομική φύση του πολιτικού κόμματος και η θέση του μεταξύ πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των πολιτών, τα οξύτατα και λεπτότατα ζητήματα των σχέσεων οικονομικής εξουσίας και πολιτικής, της χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων και του δικαστικού ελέγχου της εσωτερικής τους λειτουργίας, ο θεσμός του ευρωπαϊκού πολιτικού κόμματος, η πλήρης ιστορική και πολιτική αίσθηση της πορείας της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς την οικονομική και θεσμική της ολοκλήρωση, η προσχώρησή της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη λογική του συνταγματικού κειμένου και της διάκρισης μεταξύ Συντάγματος και κοινού νόμου, είναι τα θέματα γύρω από τα οποία υφαίνεται

με ευρηματικότητα αλλά και αυστηρότητα το επιστημονικό σύστημα του Δημήτρη Τσάτσου.

Επιλέγω τρία χαρακτηριστικά ζητήματα στα οποία εκδηλώνονται με παραστατικό τρόπο η επιστημονική εμβριθεία, η πολιτική υπευθυνότητα και εντέλει η ιστορικότητα του λόγου του Δημήτρη Τσάτσου.

α. Το ερμηνευτικό εγχείρημα στο Συνταγματικό Δίκαιο

Το πρώτο αφορά τις επιστημολογικές και πολιτικές προϋποθέσεις του ερμηνευτικού εγχειρήματος στο πεδίο του Συνταγματικού Δικαίου¹⁴. Ο Δ. Θ. Τσάτσος απαιτεί πριν από οτιδήποτε άλλο τον αυστηρό αυτοέλεγχο του ερμηνευτή του Συντάγματος. Τον καλεί να «αποκαθαρθεί» πριν να εισέλθει στο «βωμό» της ερμηνείας του θεμελιώδους νόμου που ως κείμενο γραμματικά ελλειπτικό, συστηματικά πλήρες και νομικά πανίσχυρο είναι εκτεθειμένο σε ερμηνευτικά ολισθήματα, τα περισσότερα από τα οποία γίνονται στο όνομα της απόλυτης ακαδημαϊκής επάρκειας και της υπερβολικής επιστημονικής αυτοπεποίθησης του δράστη τους.

Αυτό όμως που ζητά από την ερμηνεία του Συντάγματος ο Τσάτσος δεν είναι η ανέφικτη και επικίνδυνη πολιτική ουδετερότητά του, ο ανόθευτα «νομικός» χαρακτήρας των συλλογισμών του. Ο Δημήτρης Τσάτσος αγωνίζεται διαρκώς εναντίον του επικίνδυνου και ψευδεπίγραφου ιδεολογήματος της πολιτικής ουδετερότητας του ερμηνευτή και εφαρμοστή του δικαίου – πόσο μάλλον του Συντάγματος.

Αυτό που απαιτεί είναι δύο θεμελιώδη στοιχεία:

Πρώτον, την πλήρη συνειδητοποίηση του απόλυτα πολιτικού χαρακτήρα όλων όσων βρίσκονται –είτε αυτά είναι υποκείμενα είτε καταστάσεις– μέσα στο μαγνητικό πεδίο της συνταγματικής ύλης και άρα της ερμηνείας του Συντάγματος. Αυτό δεν καταργεί το νομικό χαρακτήρα της ερμηνείας, αντιθέτως αναδεικνύει τη δυσκολία της «κατάκτησής» του καθώς ο ερμηνευτής πρέπει να απαντά στο ερώτημα *quid juris* έχοντας συνείδηση των πρακτικών, δηλαδή πολιτικών επιπτώσεων που έχει η απάντησή του. Πρέπει συνεπώς να αναζητήσει και να τεκμηριώσει την απάντησή του μέσα στην ιστορικότητα της ρύθμισης. Ιστορικότητα της ρύθμισης σημαίνει όμως συστηματικότητα και τελεολογία της ρύθμισης και όχι εγκλωβισμός στα στενά και συχνότατα αντιφατικά και αδιέξοδα πεδία της ιστορικής και γραμματικής ερμηνείας.

Δεύτερον, τη σαφή και ειλικρινή δήλωση όχι μόνο των προερμηνευτικών

14. Βλ. Δ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Α', σ. 256 επ. και ιδίως σ. 278 επ.

επιλογών αλλά όλων των διανοητικών διεργασιών που επιτρέπουν στον ερμηνευτή να καταλήγει στην ερμηνευτική του πρόταση υπό συνθήκες πλήρους διαφάνειας, χωρίς επίκληση επιχειρημάτων κύρους και χωρίς ταυτολογίες που υποδύονται τα επιχειρήματα. Η προερμηνευτική δε επιλογή στη σκέψη του Δημήτρη Τσάτσου είναι εντέλει ο βασικός ερμηνευτικός κανόνας που ακολουθεί ο ερμηνευτής, κανόνας που απορρέει από το ίδιο το Σύνταγμα ως ιστορικά προσδιορισμένο σύστημα ρυθμίσεων που έχουν ως αντικείμενο όχι μόνον τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας αλλά και τις σχέσεις της με την κοινωνία. Δηλαδή σύστημα ρυθμίσεων εξ ορισμού πολιτικών που είναι όμως εξοπλισμένες με τη μεγαλύτερη δυνατή νομική ισχύ.

β. Η συνταγματική φύση του κόμματος

Το δεύτερο ζήτημα αφορά τη συνταγματική φύση του πολιτικού κόμματος –ζήτημα για το οποίο ο Δημήτρης Τσάτσος κατέχει την πλέον εξέχουσα θέση μέσα στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία¹⁵.

Παρότι το κομματικό φαινόμενο βρίσκεται στον πυρήνα της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, άρα εντέλει του ίδιου του συνταγματικού κράτους, η συνταγματική ή γενικότερα νομική τυποποίηση του κόμματος προσκρούει πολύ συχνά στις ανάγκες μιας πολιτικής πραγματικότητας που δύσκολα υπάγεται σε νομικούς διακανονισμούς καθώς όλα όσα σχετίζονται με το κομματικό φαινόμενο βρίσκονται μέσα στο σκληρό πυρήνα της πάλης για την εξουσία, την κατάκτησή της, την άσκησή της, την άσκηση πίεσης πάνω σ' αυτήν κ.ο.κ.

Ο Δημήτρης Τσάτσος μελέτησε, και μάλιστα στο μεγαλύτερο δυνατό βάθος, τους μηχανισμούς που μετατρέπουν –όπως ήδη είπαμε– την κοινωνία των πολιτών σε πολιτική κοινωνία, τα κοινωνικά υποκείμενα σε πολίτες, την κοινωνική βούληση σε πολιτική επιλογή και τελικά σε πολιτική απόφαση.

Συγκρότησε έτσι σε μεγάλο βαθμό το corpus της ευρωπαϊκής έρευνας για το κομματικό φαινόμενο και για τους πιο λεπτούς και κρίσιμους αρμούς της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής (κομματικής και τώρα μετακομματικής;) δημοκρατίας: τη δημοκρατική οργάνωση των κομμάτων, τη χρηματοδότησή τους, τη νέα έννοια του Ευρωπαϊκού πολιτικού κόμματος.

Σε αντίθεση με την παλαιά, πραγματιστική προσέγγιση που διαπιστώνει

15. Βλ. τελείως ενδεικτικά, *D. Tsatsos/P. Schefold/H. - P. Schneider* (επιμ.), *Parteierecht im europäischen Vergleich*, Baden-Baden 1990, καθώς και *D. Tsatsos/M. Morlok*, *Parteinerecht*, Heidelberg 1982.

ότι το πολιτικό κόμμα είναι από τη φύση του και σχεδόν αναπόφευκτα ένας «ολιγαρχικός» μηχανισμός, ο Δ. Θ. Τσάτσος επιμένει στην ανάγκη της εσωτερικής δημοκρατικής οργάνωσης των κομμάτων και στην αναγνώριση του θεσμικού ρόλου της ενδοκομματικής αντιπολίτευσης, γιατί θεωρεί ότι διαφορετικά δεν παρέχεται σ' όλους τους πολίτες και σ' όλες τις υπαρκτές κοινωνικές, ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις, η πραγματική δυνατότητα πολιτικής οργάνωσης και έκφρασης, δηλαδή δημοκρατικής συμμετοχής. Το φάσμα των απόψεων αυτών είναι πολύ ευρύτερο από το φάσμα των πολιτικών κομμάτων που μπορούν να έχουν –κοινοβουλευτική κυρίως– υπόσταση, άρα πρέπει να λαμβάνονται θεσμικά, δηλαδή νομικά μέτρα διασφάλισης του δικαιώματος πολιτικής συμμετοχής μέσα από τη δημοκρατική και διαφανή λειτουργία των κομμάτων. Στα πεδία βέβαια αυτά η νομική δεοντολογία και η πολιτική πραγματικότητα συγκρούονται εντονότατα και άρα ο θεωρητικός του δικαίου βρίσκεται εντέλει αντιμέτωπος με το κομβικό δίλημμα του δικαστικού ελέγχου που δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτό –για ιστορικούς κυρίως λόγους– σε σχέση με την εσωτερική οργάνωση και λειτουργία των κομμάτων.

Κατά την ίδια λογική, ο Δ. Θ. Τσάτσος είναι πάντοτε θιασώτης και εκφραστής της αυτονομίας –όσο τουλάχιστον αυτό είναι εφικτό– της πολιτικής σε σχέση με άλλες, ιδίως άτυπες μορφές εξουσίας.

Άρα οι προτάσεις του για την κρατική χρηματοδότηση και γενικότερα για τα οικονομικά των κομμάτων απηχούν αυτή την ανάγκη διασφάλισης του αυτόνομου θεσμικού τους ρόλου.

Δεν είναι τυχαίο ότι γύρω από τα ζητήματα αυτά έρχεται και επανέρχεται διαρκώς η θεωρητική, η δημοσιογραφική και η πολιτική συζήτηση. Αυτό δείχνει ότι οι θεματολογικές επιλογές του Δημήτρη Τσάτσου είναι πάντοτε ριψοκίνδυνες και κρίσιμες. Δεν προσέφυγε ποτέ στην κάλυψη των κοινωνικά και πολιτικά αδιάφορων θεμάτων που διαλέγουν κάποιοι, συνήθως για λόγους ακαδημαϊκής σκοπιμότητας.

γ. Το «στοίχημα» της συνταγματικής ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Το τρίτο ζήτημα αφορά το θεσμικό μέλλον της Ευρώπης και κυρίως το νέο «στοίχημα» της συνταγματικής ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο Δ. Θ. Τσάτσος βρέθηκε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έμπορος με γνώση και εμπειρία σε μια περίοδο διαρκών εξελίξεων και έντονων συζητήσεων σε σχέση με το θεσμικό οικοδόμημα της Ευρώπης. Εκπροσώπησε το Κοινοβούλιο στη Διακυβερνητική Διάσκεψη που οδήγησε στη Συνθήκη της Νίκαιας και παρότι η Ευρωπαϊκή Συνέλευση στερήθηκε της παρουσίας του, διατύπωσε έναν από τους πιο υπεύθυνους και συγκροτημένους, επιστημο-

νικά και πολιτικά, λόγους γύρω από τα θέματα αυτά που βρίσκονται στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής συζήτησης. Δεν είναι συνεπώς καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι σ' αυτόν ανέθεσε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (μέσω της Επιτροπής Συνταγματικών Θεμάτων) τη σύνταξη της έκθεσης για την αξιολόγηση του αποτελέσματος των εργασιών της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης.

Ο Δημήτρης Τσάτσος γνωρίζει τι σημαίνει ιστορικά, θεσμικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά η Ευρωπαϊκή Ένωση: Γνωρίζει τα επιτεύγματα, τις ανακολουθίες, τα κενά, τις αντιφάσεις και τους κινδύνους. Είναι παλαιός, σταθερός και ενσυνείδητος Ευρωπαίος και όχι ευρωπαϊστής του πολιτικού συρμού. Γνωρίζει επίσης καλύτερα από κάθε άλλον πώς εξελίσσεται το συνταγματικό φαινόμενο, με ποια ιστορικά συμφραζόμενα συνδέεται, τι συστηματικές αξιώσεις έχει, τι ερμηνευτικές και μεθοδολογικές παραδοχές συνεπάγεται, ποιους συμβολισμούς προκαλεί και πόσο δύσκολα διαχειρίσιμα είναι όλα αυτά.

Συμπύκνωσε την πρότασή του στη θεωρία της *Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας*¹⁶ που συνεκτιμά και συναιρεί όλα τα δεδομένα: την πραγματικότητα και τις προοπτικές της Ένωσης, την πραγματικότητα και τις «αντιστάσεις» του κρατικού φαινομένου (κάτι που αφορά όλα τα κράτη-μέλη, μικρά και μεγάλα, παλιά και νέα), την ίδια τη φύση των ιδρυτικών συνθηκών, τη διαδικασία παραγωγής του μελλοντικού Ευρωπαϊκού Συντάγματος και το πλαίσιο που θέτουν οι συνταγματικές τάξεις αλλά και οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών.

Περιέγραψε έτσι με επιστημονική ενάργεια το σημείο στο οποίο θα καταλήξει, ούτως ή άλλως και εκ των πραγμάτων, όλη αυτή η διεργασία. Δεν συμμερίστηκε επομένως τον ενθουσιασμό εκείνων που δεν έχουν την πλήρη ιστορική και θεωρητική εποπτεία του πράγματος ή την πολιτική κυρίως και άρα βολονταριστική προσέγγιση εκείνων που θέλουν μια Ευρώπη με πολιτικό βηματισμό, θεσμική υπόσταση και γεωπολιτική αυτοσυνειδησία. Και αυτό ίσως κατέστησε «δύσπεπτη» ως υπερβολικά συγκρατημένη και ειλικρινή την άποψή του, που είναι όμως βαθύτατα φιλοευρωπαϊκή.

Διαμορφώνεται κατά τον τρόπο αυτό το πεδίο της θεωρητικής του αναμέτρησης μ' όλα τα μεγάλα και κρίσιμα θέματα της επιστήμης του κράτους και της επιστήμης του Συντάγματος. Λέω της επιστήμης και όχι μόνο της θεωρίας, γιατί ο Δ. Θ. Τσάτσος έχει πλήρη και εμπράγματη αίσθηση του γεγονότος πως η νομική επιστήμη ολοκληρώνεται *στο επίπεδο της δικηγορικής και δικαστηριακής πράξης και πρακτικής*. Η δικηγορία είναι άλλωστε

16. Βλ. Δ. Τσάτσου, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*. Για μια ένωση λαών με ισχυρές πατριδες, Αθήνα 2001.

ένα ακόμη πεδίο καταξίωσής του ενώπιον των ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας – ιδίως του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Το έργο όμως αυτό συμπληρώνεται από δύο άλλες κρίσιμες πτυχές: την εμμονή στην ποιότητα και τη σημασία αφενός μεν των *διδασκικών βοηθημάτων*, αφετέρου δε των *πολιτικών του δοκιμίων*. Το φοιτητικό κοινό και η ευρύτερη κοινή γνώμη είναι για τον Δ. Θ. Τσάτσο οι απώτεροι ελεγκτές της ποιότητας του επιστημονικού του λόγου. Μόνον όποιος σέβεται τους ομότεχούς του μπορεί να σεβαστεί κατά τον τρόπο αυτό τους μαθητές και τους πολίτες, αλλά και το αντίστροφο.

Η αναζήτηση ενός ορισμού της πολιτικής, η πεποίθηση ότι οι πολιτικές και ιστορικές εκκρεμότητες είναι μια εγγύηση ελευθερίας, η ανάγκη για διαρκή καλλιέργεια και ανύψωση του πολιτικού μας πολιτισμού και κυρίως η *αμφισβήτηση* ως προϋπόθεση για την ίδια την υπόσταση του πολίτη και του διανοούμενου είναι οι σταθεροί θεματικοί άξονες του πολιτικού και δοκιμιακού λόγου του Δημήτρη Τσάτσου που απευθύνονται ταυτοχρόνως στους πάρα πολλούς και τους πάρα πολύ λίγους.

Γι' αυτό έχει τη δύναμη να καθίσταται από ένα σημείο και μετά εξομολογητικός: γιατί διαθέτει το όπλο της ειλικρίνειας των προθέσεων και των αγωνιών του.

IV. Η περίπτωση Δ. Θ. Τσάτσου – Χαιρετισμός τιμής και αγάπης

Λόγω αυτών και άλλων πολλών παρόμοιων αιτιών ο Δημήτρης Τσάτσος έχει προ πολλού καταστεί ένα μεγάλο «δύσχηστο» επιστημονικό μέγεθος. Μια πολυσήμαντη και πολυδιάστατη «περίπτωση» για το στερέωμα της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου. Μια ολόκληρη συνιστώσα της. Ίσως μάλιστα η τριβή και η εξοικείωση να μη μας επιτρέπει μερικές φορές, εδώ στη χώρα μας, να αντιληφθούμε πλήρως όλες τις διαστάσεις της.

Με τη διαβεβαίωση, λοιπόν, ότι έχουμε συνείδηση των μεγεθών του, εμείς οι μαθητές, οι φίλοι, οι συνάδελφοί του, του στέλνουμε χαιρετισμό τιμής και αγάπης. Και κυρίως του λέμε ένα μεγάλο ευχαριστώ, γιατί υπάρχει.